

Radosław Grabowski

Udział prezydenta w procedurze zmiany konstytucji w państwach europejskich

SŁOWA KLUCZOWE:

prezydent, zmiana konstytucji, prawo inicjatywy, prawo weta, promulgacja

Spośród 45 współczesnych państw europejskich 33 to republiki¹. Na ich czele stoi prezydent, względnie prezydium – organy, którym przypisuje się w republice istotną rolę ustrojową. Nierzadko takie organy pełnią jednak liczne funkcje, a jednocześnie nie biorą udziału w procedurach o istotnym znaczeniu dla państwa. Tego rodzaju dysonans jest udziałem licznych prezydentów, którzy są w konstytucji określani mianem „strażników konstytucji”, a równocześnie przepisy nie zabezpieczają ich udziału w procesie zmiany konstytucji. Niekiedy udział prezydenta w tej procedurze jest czysto symboliczny, choć można wskazać systemy konstytucyjne, gdzie republikańska głowa państwa pełni istotne funkcje².

Zwykle udział prezydenta w procedurze zmiany konstytucji jest związany z jego końcową fazą, co nie budzi wątpliwości, gdyż ogłaszanie aktów

¹ Są to: Albania, Austria, Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Chorwacja, Cypr, Czarnogóra, Czechy, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Irlandia, Islandia, Litwa, Łotwa, Macedonia, Malta, Mołdowa, Niemcy, Polska, Portugalia, Rosja, Rumunia, San Marino, Serbia, Słowacja, Słowenia, Szwajcaria, Ukraina, Węgry oraz Włochy.

² Szerzej: J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych. Modernizacja instytucji*, Warszawa 2009; B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003; A. Frankiewicz, S. L. Stadniczenko (red.), *Pozycja ustrojowa prezydenta na przykładzie wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej i Niemiec*, Opole 2009.

prawnych jest tradycyjnie prerogatywą głowy państwa. Analiza regulacji ustrojowych współczesnych państw europejskich pozwala jednak stwierdzić, że prezydent może brać udział w różnych fazach postępowania w sprawie zmiany konstytucji lub zostać z nich wyłączony. Z uwagi na zaawansowanie proceduralne należy wymienić następujące stosowane rozwiązania:

- dysponowanie przez prezydenta prawem inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji;
- przyznanie prezydentowi prawa zwrócenia uchwalonej ustawy parlamentowi (weto zawieszające) lub odmowy jej podpisania (weto absolutne);
- wyposażenie prezydenta w prawo zainicjowania kontroli konstytucyjności ustawy zmieniającej konstytucję;
- wyłączenie prezydenta z promulgacji ustawy zmieniającej konstytucję i powierzenie jej ogłoszenia innemu organowi;
- powierzenie prezydentowi prawa prowadzenia kontroli konstytucyjności zmiany konstytucji.

Powyższe konstatacje prowadzą do wniosku, że sygnalizowane w tytule artykułu zagadnienie wymaga poddania głębszej analizie. Jej celem jest stwierdzenie, czy prezydent we współczesnych państwach europejskich jest zaangażowany w procedurę zmiany konstytucji (jak to ma miejsce np. w Polsce), jaki jest stopień tego zaangażowania, czy ma realny wpływ na kształtowanie treści zmiany konstytucji, czy też może ją jedynie blokować, wykorzystując instrumentarium typowe dla procedury legislacyjnej. Główna hipoteza badawcza zakłada, że jeśli prezydent posiada realne uprawnienia w ramach procedury zmiany konstytucji, to jego pozycja ustrojowa ulega istotnemu wzmocnieniu. Należy także zweryfikować twierdzenia, iż instrumentarium typowe dla procedury legislacyjnej, jak prawo weta i prewencyjna kontrola konstytucyjności, nie mają zastosowania w ramach procedury zmiany konstytucji. Z uwagi na komparatystyczny charakter opracowania, została w nim zastosowana metoda porównawcza, natomiast analiza poszczególnych porządków prawnych została przeprowadzona z zastosowaniem metody prawnodogmatycznej.

Prezydent dysponujący prawem inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji

O ile aktywność prezydenta w końcowej fazie procedury ustawodawczej i ustrojodawczej wydaje się typowa, to jego udział w inicjowaniu procedury zmiany konstytucji nie jest oczywisty. Należy jednak uznać,

że uwzględnienie wśród podmiotów inicjatywnych prezydenta wydaje się mniej kontrowersyjne od powierzenia prawa inicjatywy konstytucyjnej rządowi lub jego członkom³. O ile bowiem zadaniem rządów jest realizacja działań o charakterze politycznym, o tyle większość konstytucji państw europejskich przyznaje prezydentowi odmienne kompetencje, lepiej uzasadniające udział w procesie zmiany aktów o charakterze ustrojowym, określając przy tym prezydenta jako „arbitra” lub „strażnika konstytucji”.

Grupa republik europejskich, przyznających głowie państwa prawo inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji jest stosunkowo liczna, bo obejmuje 16 z 33 państw. Przeważnie prawo inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji należy do prerogatyw prezydenta (względnie prezydium), co oznacza autonomię osoby pełniącej urząd w wyborze kierunków ewentualnych zmian. Takie rozwiązanie wprowadziły: Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Chorwacja, Czarnogóra, Estonia, Islandia, Łotwa, Macedonia, Polska, Federacja Rosyjska, Serbia, Ukraina oraz Węgry.

Nieco inną drogą poszły Francja oraz Rumunia, gdzie konstytucje wymusiły współpracę dualistycznej egzekutywy przy inicjowaniu zmian konstytucji. Warunkiem wystąpienia przez Prezydenta Republiki Francuskiej z prawem inicjatywy konstytucyjnej jest wniosek szefa rządu w tej sprawie (art. 89 Konstytucji Francji)⁴. Zbliżona regulacja funkcjonuje w Republice Rumunii, ale w tym wypadku inicjatywa prezydenta musi zostać poprzedzona wnioskiem organu kolegialnego – rządu (art. 150 ust. 1 Konstytucji Rumunii)⁵.

Prezydent dysponujący prawem weta w sprawie ustawy zmieniającej konstytucję

Instytucja weta, zwykle mająca zastosowanie w trybie ustawodawczym, jest wykorzystywana także w przypadku procedury zmiany konstytucji. Problem ten jest przedmiotem zainteresowania doktryny nawet w tych

³ Szerzej: R. Grabowski, *Zróźnicowanie trybu zmiany jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich*, Rzeszów 2013, s. 81–85.

⁴ Konstytucja Republiki Francuskiej z dnia 4 października 1958 r., tłum. W. Skrzydło, [w:] W. Staśkiewicz (opr.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 271 i n. Zob. B. Dziemidok-Olszewska, *System polityczny V Republiki Francuskiej*, [w:] M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2009, s. 62.

⁵ Konstytucja Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r., tłum. A. Cosma, [w:] W. Staśkiewicz (opr.), *Konstytucje państw Unii ...*, s. 665.

państwach, w których o tego rodzaju zaangażowaniu głowy państwa można mówić jedynie hipotetycznie⁶. Zastosowanie weta zawieszającego oznacza, że procedura zmiany konstytucji zostaje przedłużona, a przejście do etapu końcowego procedury wymaga w takim wypadku podjęcia dodatkowych czynności, przewidzianych prawem dla przełamania weta. Z kolei w przypadku weta absolutnego, procedura zmiany konstytucji ulega zakończeniu, a ustawę uznaje się za nieuchwaloną.

Umożliwienie prezydentowi skorzystania z prawa weta w przypadku ustawy zmieniającej konstytucję służy nieco innym celom, niż ma to miejsce w przypadku postępowania ustawodawczego⁷. Instytucji weta konstytucyjnego nie można postrzegać jako środka arbitrażu pomiędzy parlamentem a rządem. Głowa państwa może natomiast wykorzystać weto dla zablokowania lub spowolnienia zmiany konstytucji, która – w opinii prezydenta – nie ma poparcia społecznego, szczególnie przy braku w systemie konstytucyjnym instytucji referendum zatwierdzającego⁸. Istotny, w kontekście prezydenckiego weta konstytucyjnego, wydaje się aspekt dbałości o przestrzeganie konstytucji, które to zadanie powierzają prezydentom liczne ustawy zasadnicze⁹.

Należy zwrócić uwagę, że w żadnym z przedstawionych poniżej przypadków sprzeciwowi prezydenta wobec uchwalonej ustawy zmieniającej konstytucję nie towarzyszy wymóg kontrasygnaty, który mógłby się przyczynić do ograniczenia w zakresie dysponowania prawem weta przez głowę państwa¹⁰. Można wskazać trzy państwa europejskie, które wyposażyły prezydenta w prawo odmowy podpisania ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą. Są to Cypr, Islandia oraz Mołdowa¹¹.

Zmiana Konstytucji Cypru dochodzi do skutku w zmodyfikowanym trybie ustawodawczym. Modyfikacje obejmują wymogi ilościowe (art. 182 ust. 2 ustawy zasadniczej), bez zmian pozostały natomiast podstawowe

⁶ Zob. P. Sarnecki, *Weto ustawodawcze Prezydenta RP wobec ustaw konstytucyjnych*, [w:] J. Trzcński, B. Banaszak (red.), *Studia nad prawem konstytucyjnym*, Wrocław 1997, s. 213 i n.

⁷ Zob. R. Balicki, *Weto prezydenckie jako element postępowania legislacyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 1999, nr 3, s. 43.

⁸ Zob. M. Kruk, *Teoretyczne i praktyczne aspekty odmowy podpisania ustawy przez Prezydenta a jakość prawa*, [w:] J. Wawrzyniak (red.), *Tryb ustawodawczy a jakość prawa*, Warszawa 2005, s. 200–201.

⁹ P. Sarnecki, *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2000, s. 88–89.

¹⁰ Inaczej: R. Balicki, *Weto prezydenckie...*, s. 53.

¹¹ Odmienny charakter ma opisywana dalej kompetencja odmowy podpisania przez głowę państwa ustawy zmieniającej konstytucję w związku ze stwierdzeniem naruszeń prawa, znana w Austrii, Irlandii oraz RFN.

elementy proceduralne, w tym także uprawnienia podmiotów – uczestników postępowania¹². Prezydent oraz wiceprezydent Cypru dysponują w związku z tym prawem zwrócenia ustawy uchwalonej przez Izbę Reprezentantów (prezydent – art. 48 lit. g; wiceprezydent art. 49 lit. g Konstytucji Cypru). Weto prezydenta lub wiceprezydenta – wykonywane osobno lub wspólnie – pozwala na zwrócenie parlamentowi każdej ustawy, w całości lub w części (art. 51 ust. 1 ustawy zasadniczej), w terminie określonym w art. 52 Konstytucji Cypru, tj. piętnastu dni od chwili przekazania do kancelarii. Jeżeli Izba Reprezentantów w terminie piętnastu dni podtrzyma swoją uchwałę, to prezydent i wiceprezydent muszą dokonać promulgacji aktu (art. 51 ust. 3 oraz 4 Konstytucji Cypru). Prezydent oraz wiceprezydent Cypru dysponują także szczególnego rodzaju uprawnieniem – wetem absolutnym (prezydent – art. 48 lit. f; wiceprezydent art. 49 lit. f Konstytucji Cypru). Uprawnienie to jest wykonywane zgodnie z art. 50 ustawy zasadniczej, co ogranicza jego stosowanie do: spraw zagranicznych (art. 50 lit. a), kwestii związanych z obronnością (art. 50 lit. b), kwestii związanych z bezpieczeństwem (art. 50 lit. c Konstytucji Cypru). Prawo weta ma zastosowanie w terminie piętnastu dni od przekazania ustawy do kancelarii (art. 52 Konstytucji Cypru)¹³.

W przypadku Islandii prezydent może skorzystać z prawa weta pomimo uchwalenia zmiany konstytucji w parlamencie dwu kolejnych kadencji¹⁴. Nietypowy jest sposób przełamania weta, bo następuje w drodze obligatoryjnego ogólnonarodowego referendum, w którym zmianę ustawy zasadniczej musi poprzeć większość głosujących¹⁵. „W praktyce ustrojowej takie referendum nigdy nie miało miejsca i byłoby precedensowe. (...) Formuła decydowania w referendum o ostatecznym losie projektu zawetowanego

¹² M. Florczak-Wątor, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Cypryjskiej*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, Warszawa 2008, s. 85–86.

¹³ „Prawo weta może być zastosowane albo wobec całej ustawy lub uchwały, albo ich części. W tym drugim przypadku ustawa lub uchwała zostanie zwrócona do Izby Reprezentantów w celu podjęcia decyzji czy pozostała jej część może być przekazana, zgodnie z odpowiednimi przepisami Konstytucji do ogłoszenia.” Konstytucja Republiki Cypru z dnia 16 sierpnia 1960 r., tłum. L. Akritidis, P. Akritidis, W. Forysiński, [w:] W. Staśkiewicz (opr.), *Konstytucje państw Unii...*, s. 137 i n.

¹⁴ M. Grzybowski, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Islandii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 176.

¹⁵ R. Grabowski, *Partycypacja obywateli w procesie zmiany konstytucji – przegląd rozwiązań europejskich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1, s. 60–62.

przez prezydenta paradoksalnie wzmacnia ten instrument w rękach głowy państwa, czyniąc je w praktyce wetem absolutnym”¹⁶.

Prezydent Mołdowy może skorzystać z prawa weta na zwykłych zasadach (art. 92 ust. 3 Konstytucji Mołdowy)¹⁷. Podjęcie takiej decyzji jest możliwe w terminie przewidzianym na promulgację aktu, tj. dwu tygodni od przekazania prezydentowi uchwalonej ustawy, przy czym wymaga wskazania przyczyn odmowy złożenia podpisu. Parlament posiada dwie możliwości, jeśli chodzi o rozwiązanie zaistniałego kryzysu: może odrzucić weto poprzez ponowne przegłosowanie zakwestionowanej ustawy, albo uchwalić ją ponownie ze zmianami zaproponowanymi przez prezydenta¹⁸.

W pozostałych współczesnych państwach europejskich stosowanie weta zawieszającego w odniesieniu do ustawy zmieniającej konstytucję jest niemożliwe z uwagi na ustanowienie wyraźnych zakazów w tym względzie, nieuwzględnienie prezydenta w procedurze zmiany konstytucji, albo nieuwzględnienie instytucji weta w procedurze tworzenia prawa.

Prezydent inicjujący prewencyjną kontrolę konstytucyjności zmiany konstytucji

Prewencyjna kontrola ustawy pod kątem jej zgodności z konstytucją jest powszechnie praktykowana we współczesnych państwach europejskich. Inaczej jest w przypadku kontroli konstytucyjności ustawy zmieniającej konstytucję. Różni się ona od typowej kontroli konstytucyjności, a jej specyfika polega na ścisłej reglamentacji podmiotów inicjujących, a także możliwości prowadzenia jedynie kontroli prewencyjnej.

Ponieważ jest to kontrola fakultatywna, jest ona wszczynana na wniosek, a zatem bez aktywności odpowiedniego podmiotu nie może zostać przeprowadzona. Z kolei wyłączenie kontroli prewencyjnej ustawy

¹⁶ J. Osiński, *Prezydent Republiki Islandii*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 345.

¹⁷ „Article 93. Promulgation of Laws. (1) The President of the Republic of Moldova shall promulgate the laws. (2) The President of the Republic of Moldova shall be entitled, whenever he has certain objections regarding a law, to submit it within two weeks at the most to the Parliament for reconsideration. In the event the Parliament abides by its previously passed decision, the President shall promulgate the law.” Konstytucja Mołdowy z dnia 29 lipca 1994 r., tekst w j. angielskim dostępny na stronie: <http://legislationline.org/documents/action/popud/id/16261/previev>, 15.03.2016.

¹⁸ A. Rost, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Mołdowy*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 231.

zmieniającej konstytucję związana jest z nadrzędną pozycją hierarchiczną ustawy zasadniczej w hierarchii aktów prawnych – po ogłoszeniu zmian stają się one integralną częścią konstytucji, a więc stanowią wzorzec kontrolny, nie zaś przedmiot kontroli.

Odrębną kwestią pozostaje dopuszczalność oraz celowość prowadzenia kontroli w odniesieniu do aktów zmieniających ustawę zasadniczą. Fakt, iż każda zmiana konstytucji jest – z założenia – niezgodna z ustawą zasadniczą, utrudnia wprawdzie prowadzenie kontroli materialnej, ale w żaden sposób nie utrudnia kontroli takiej ustawy pod kątem kompetencyjnym oraz formalnym. Ponadto końcowy etap procedury zmiany konstytucji wydaje się optymalny dla przeprowadzenia tego rodzaju kontroli, gdyż ustawa została już uchwalona, ale jeszcze nie zostały podjęte czynności związane z jej ogłoszeniem¹⁹.

Jeśli chodzi o zainicjowanie kontroli, to uprawnieniem takim dysponują z całą pewnością prezydenci Cypru i Ukrainy, niewykluczone, że także Portugalii oraz Rumunii. W Republice Cypryjskiej może zostać przeprowadzona fakultatywna, prewencyjna kontrola konstytucyjności ustawy – w tym ustawy o zmianie konstytucji – przez Trybunał Konstytucyjny²⁰. Jest ona inicjowana przez prezydenta, na podstawie przepisów art. 48 lit. h lub przez wiceprezydenta, na podstawie przepisów art. 49 lit. h ustawy zasadniczej Cypru. Termin wystąpienia z wnioskiem o przeprowadzenie kontroli wynosi piętnaście dni (art. 52 Konstytucji Cypru). Przedmiotem kontroli jest ustawa przyjęta przez Izbę Reprezentantów, o ile powoduje dyskryminację jednej z dwóch społeczności, tj. greckiej lub cypryjskiej (art. 137 ust. 1 Konstytucji Cypru).

System konstytucyjny Ukrainy stanowi dowód na poparcie tezy o konieczności prowadzenia prewencyjnej kontroli ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą. W dniu 30 września 2010 r. Sąd Konstytucyjny uchylił w drodze orzeczenia ustawę z dnia 8 grudnia 2004 r. o zmianie konstytucji Ukrainy, przywracając system konstytucyjny do stanu prawnego z 2006 r., co wywołało liczne perturbacje natury ustrojowej i organizacyjnej²¹. Podstawę orzeczenia stanowiło naruszenie art. 159 Konstytucji Ukrainy, wprowadzającego mechanizm ochronny ustanowionych

¹⁹ Zdaniem E. Zwierzchowskiego „akt ten jest już ustawą w znaczeniu materialnym, ale nie posiada pewnych cech formalnych, których spełnienie jest warunkiem jego wejścia w życie”. E. Zwierzchowski, *Sądownictwo konstytucyjne*, Białystok 1994, s. 122.

²⁰ M. Florczak-Wątor, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Cypryjskiej*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 86.

²¹ Szerzej: A. Olechno, *Zmiany w konstytucji Ukrainy*, [w:] S. Bożyk (red.), *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, Białystok 2013, s. 498–499.

w ustawie zasadniczej norm niezmiennych²². Pomijając podnoszone polityczne aspekty wspomnianego orzeczenia, należy odnotować, że przepisy Konstytucji Ukrainy powierzają prezydentowi kompetencje umożliwiające wszczęcie kontroli konstytucyjności zmiany ustawy zasadniczej przed ich ogłoszeniem²³, a kompetencje kontrolne Sądu Konstytucyjnego wydają się nieograniczone.

Zmiana Konstytucji Portugalii musi uwzględniać obszerny katalog treści niezmiennych (art. 288 ustawy zasadniczej), co może rodzić wątpliwości dotyczące dopuszczalnego zakresu zmian²⁴. Przepisy tytułu II Konstytucji Portugalii („Zmiana konstytucji”) ograniczają wprawdzie kompetencje prezydenta związane z promulgacją – zakazując jej odmowy w przypadku zmiany ustawy zasadniczej – ale literatura oddziela uprawnienia promulgacyjne prezydenta od kompetencji związanych z funkcją strażnika konstytucji, co może – przynajmniej hipotetycznie – stać się podstawą dla aktywności głowy państwa w tym zakresie²⁵.

Konstytucja Rumunii w art. 152 ust. 1 i 2 ustanawia szereg ograniczeń w zakresie zmiany ustawy zasadniczej. Uchwalona ustawa zmieniająca konstytucję zostaje przekazana prezydentowi, który w terminie 20 dni dokonuje jej promulgacji. W. Brodziński wskazuje wątpliwości, co do możliwości przekazania przez prezydenta tejże ustawy do Trybunału Konstytucyjnego celem zbadania zgodności z konstytucją, przy czym stwierdza: „Z postanowień Konstytucji z 1991 r. nie można wyprowadzić odpowiedzi wprost. Wydaje się jednak, że jeżeli we wniosku głowa państwa podniesie zarzuty proceduralne, to złożenie takiego wniosku wydaje się uprawnione”²⁶.

²² Konstytucja Ukrainy zakazuje zmiany, która zakłada uchylene bądź ograniczenie praw i wolności człowieka i obywatela, albo zmierza do likwidacji niepodległości lub naruszenia integralności terytorialnej państwa (art. 157 ust. 1 konstytucji Ukrainy). Ograniczenie to skutkuje koniecznością każdorazowego uzyskania orzeczenia Sądu Konstytucyjnego o zgodności m.in. z art. 157 konstytucji Ukrainy (art. 159 konstytucji Ukrainy).

²³ Zob. B. Pytlik, *Prezydent Ukrainy*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 685.

²⁴ Zob. A. Łabno, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Portugalii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 279.

²⁵ „Do prerogatyw głowy państwa należą kompetencje związane z funkcją strażnika praw i konstytucji. W tej dziedzinie prezydent może występować do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o prewencyjną kontrolę zgodności z konstytucją przepisów zawartych w ustawach, dekretach i umowach międzynarodowych.” I. Bokszczyński, *Prezydent Republiki Portugalskiej*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 599.

²⁶ W. Brodziński, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Rumunii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 296.

Prezydent dokonujący podpisania i ogłoszenia zmiany konstytucji

Prawidłowe ogłoszenie aktu prawnego jest istotnym elementem procedury tworzenia prawa, zwłaszcza w przypadku aktów prawa powszechnie obowiązującego. Szczególna moc prawna konstytucji sprawia, że ogłaszanie jej zmiany podlega nierzadko specjalnym regulacjom, przy czym odrębności mogą wprowadzać istotne modyfikacje końcowego etapu postępowania z aktem prawnym.

W przypadku procedury zmiany konstytucji można odnotować tendencję do rozdzielania poszczególnych kompetencji realizowanych w końcowym etapie jej uchwalania. Takie rozdzielenie uprawnień pomiędzy różne podmioty ogranicza uprawnienia organów tradycyjnie dokonujących tego rodzaju czynności. Niekiedy ustawy zasadnicze powierzają prawo ogłoszenia ustawy zmieniającej konstytucję innym organom, niż to ma miejsce w przypadku trybu ustawodawczego. Odstępstwem od reguły powierzania ogłaszania aktów prawnych rangi ustawowej głowie państwa, jest wyposażenie w tę kompetencję innego organu.

Praktyka taka, towarzysząca nierzadko w przypadku ustawy zmieniającej konstytucję, może mieć różne przyczyny. Zastosowanie takiego rozwiązania może podkreślać ustrojową rolę parlamentu, minimalizować związane ze zmianą ustawy zasadniczej ryzyko sporu pomiędzy organami konstytucyjnymi, ograniczać udział władzy wykonawczej w procedurze zmiany konstytucji, czy też wyłączać instrumenty, którymi dysponuje głowa państwa w związku z ogłaszaniem ustawy poprzez wykluczenie prezydenta z udziału w ogłaszaniu ustawy zmieniającej konstytucję.

Dwadzieścia dwie republiki europejskie wyposażyły prezydenta (względnie prezydium) w wyłączną kompetencję promulgacji ustawy o zmianie konstytucji. Oznacza to, że tylko głowa państwa może podpisać oraz ogłosić ustawę. Rozwiązanie takie funkcjonuje w: Albanii, Białorusi, Bośni i Hercegowinie, Cyprze, Czarnogórze, Czechach, Estonii, Finlandii, Francji, Islandii, Łotwie, Malcie, Mołdowie, Polsce, Portugalii, RFN, Federacji Rosyjskiej, Rumunii, San Marino, Szwajcarii, Ukrainie oraz we Włoszech.

Nietypowe rozwiązanie wprowadziła ustawa zasadnicza Republiki Litwy. Ogłoszenia ustawy o zmianie konstytucji może dokonać prezydent lub inny organ konstytucyjny. Litewska ustawa zasadnicza precyzyjnie określa rolę prezydenta w końcowym etapie procedury zmiany konstytucji. Zgodnie z art. 149 ust. 1 konstytucji prezydent podpisuje i zarządza publikacją uchwalonej ustawy zmieniającej konstytucję – niezależnie od

tego, w jakim trybie została przyjęta – „nie później niż w ciągu 5 dni”. W razie nie podpisania przez prezydenta ustawy we wskazanym terminie, obowiązek podpisania i ogłoszenia ustawy o zmianie konstytucji przechodzi na przewodniczącego litewskiego parlamentu (art. 149 ust. 2 Konstytucji Litwy)²⁷.

Prezydent wyłączony z końcowego etapu procedury zmiany konstytucji

Interesującym rozwiązaniem, jest wyłączenie głowy państwa z zatwierdzania i ogłaszania zmiany ustawy zasadniczej – ogłoszenie ustawy należy do kompetencji organów parlamentu. Tego typu rozwiązanie funkcjonuje w siedmiu państwach: Bułgarii, Chorwacji, Grecji, Macedonii, Serbii, Słowacji oraz Słowenii.

Promulgacja ustawy zmieniającej Konstytucję Bułgarii należy do obowiązków przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego. Prezydent, który posiada kompetencje związane z ogłaszaniem ustaw, nie posiada żadnych uprawnień związanych z ogłaszaniem ustawy o zmianie konstytucji²⁸. Także w przypadku zmiany wybranych norm ustawy zasadniczej przepisy powierzają promulgację aktu przewodniczącemu parlamentu, w tym wypadku Wielkiego Zgromadzenia Narodowego (art. 163 Konstytucji Bułgarii). Są to rozwiązania zgodne z duchem art. 1 ust. 1 konstytucji – „Bułgaria jest republiką parlamentarną”.

Ogłoszenie zmiany konstytucji jest domeną parlamentu Chorwacji, gdyż prezydent nie bierze udziału w procedurze zmiany konstytucji²⁹. Stanowi to odstępstwo od regulacji obowiązujących w trybie ustawodawczym, w którym podpisywanie ustaw należy do kompetencji prezydenta (art. 88 Konstytucji Chorwacji).

Wejście w życie uprzednio uchwalonej ustawy zmieniającej Konstytucję Grecji wymaga podjęcia specjalnej uchwały Izby Deputowanych, a jej publikacja następuje w *Dzienniku Urzędowym* w terminie 10 dni od

²⁷ D. Górecki, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Litewskiej*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 191–193.

²⁸ Zob. J. Karp, *Wstęp*, [w:] Konstytucja Republiki Bułgarii z dnia 12 lipca 1991 r., tłum. H. Karpińska, Warszawa 2012, s. 47; J. Szymanek, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Bułgarii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 72.

²⁹ K. Składowski, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Chorwacji*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 79–80.

głosowania (art. 110 ust. 5 Konstytucji Grecji)³⁰. Pomimo iż prezydent – zgodnie z przepisami art. 26 ust. 1 Konstytucji Grecji – sprawuje wraz z parlamentem władzę ustawodawczą, to nie bierze udziału w zmianie konstytucji. Inaczej jest w przypadku ogłaszania ustaw, gdzie prezydent dokonuje „promulgacji i publikacji” ustaw w ciągu miesiąca od uchwały parlamentu, przy czym może skorzystać z przysługującego mu prawa weta.

Zgodnie z art. 131 Konstytucji Macedonii zmianę ustawy zasadniczej ogłasza Zgromadzenie, co eliminuje prezydenta z końcowego etapu analizowanych prac. Termin wejścia w życie ustawy zmieniającej konstytucję – mającej w Macedonii formę odnotowywanej na końcu tekstu numerowanych kolejno poprawek – każdorazowo określa ustawa³¹. W przypadku ustaw „zwykłych” dekret o ogłoszeniu ustawy podpisuje zarówno prezydent, jak i przewodniczący parlamentu (art. 75 ust. 2 Konstytucji Macedonii)³².

Ustawa o zmianie Konstytucji Republiki Serbii – niezależnie od tego, czy została zatwierdzona w referendum, czy przez Zgromadzenie Narodowe – „nabiera mocy prawnej kiedy ją ogłosi Zgromadzenie Narodowe” (art. 203 ust. 9 oraz 10 Konstytucji Serbii). W przypadku postępowania ustawodawczego promulgacja należy do kompetencji prezydenta, choć przepisy art. 113 ust. 4 ustawy zasadniczej stanowią: „Jeśli Prezydent Republiki nie ogłosi rozporządzenia o ogłoszeniu ustawy zgodnie z Konstytucją w określonym czasie, rozporządzenie ogłasza przewodniczący Zgromadzenia Narodowego”. Przepisy regulaminu parlamentu doprecyzowują, że promulgacja musi zostać dokonana przez prezydenta w terminie 15 dni, chyba że została zawetowana³³.

Zmiana Konstytucji Słowacji jest realizowana w oparciu o zmodyfikowane przepisy regulujące tryb ustawodawczy. Prezydent Słowacji posiada liczne kompetencje związane z ustawodawstwem, ale ich wykonywanie może – w określonych sytuacjach – zostać powierzone innym organom,

³⁰ Zob. M. Lorencka, *Grecja*, [w:] M. Myśliwiec, K. Krysieniak (red.), *Systemy polityczne wybranych państw basenu Morza Śródziemnego*, Poznań – Chorzów 2011, s. 206; A. Surówka, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Grecji*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 143; J. Kamiński, *System konstytucyjny Grecji*, Warszawa 2004, s. 17.

³¹ A. Młynarska-Sobaczewska, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Macedonii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 213–216.

³² Zob. P. Mikuli, *Pozycja ustrojowa i funkcje Zgromadzenia Republiki Macedonii*, [w:] J. Czajowski (red.), *Parlamente państw europejskich*, Kraków 2005, s. 71.

³³ Szerzej: J. Wojnicki, *System konstytucyjny Serbii*, Warszawa 2013, s. 68.

o czym świadczą przepisy art. 87 ust. 2, art. 89 ust. 2 lit. b, art. 105 ust. 1 ustawy zasadniczej. Podpis pod uchwaloną przez słowacki parlament ustawą składa nie tylko prezydent, ale także przewodniczący parlamentu oraz szef rządu. K. Skotnicki zwraca uwagę, że „podpis prezydenta pod konstytucją czy ustawą konstytucyjną nowelizującą konstytucję, podobnie jak w przypadku podpisów dwóch pozostałych osób, nie jest wyrażeniem zgody na treść tej regulacji, a jedynie aktem formalnym”³⁴. Symptomatyczne jest, że w konstytucji Słowacji brak informacji o możliwości ogłoszenia ustawy bez udziału przewodniczącego parlamentu, jest to natomiast możliwe bez podpisu prezydenta.

Zgodnie z przepisami art. 171 słoweńskiej ustawy zasadniczej „Zmiana Konstytucji wchodzi w życie wraz z ogłoszeniem jej w Zgromadzeniu Państwowym”. Jest to znacząca różnica w stosunku do ustaw, których ogłaszanie należy do prezydenta (art. 107 ust. 1 oraz art. 91 ust. 1 Konstytucji Słowenii). Ustawa zmieniająca konstytucję wymaga wydania przez Zgromadzenie Państwowe specjalnego ordonansu promulgacyjnego, a jej ogłoszenie następuje po podpisaniu przez przewodniczącego izby³⁵.

Prezydent dokonujący kontroli ustawy zmiany konstytucji przed jej ogłoszeniem

Oryginalne rozwiązania w zakresie ogłaszania ustaw, łączące elementy kontroli oraz ogłaszania, wprowadziły trzy państwa: Austria, Irlandia oraz Niemcy.

Pomimo słabej pozycji ustrojowej, głowie państwa austriackiego przypisuje się szereg istotnych uprawnień, związanych z ogłaszaniem ustaw³⁶. Podpis prezydenta składany symbolicznie pod ustawą należy rozumieć jako oświadczenie, iż ustawa została uchwalona z poszanowaniem procedury prawotwórczej³⁷. Doktryna austriacka nie jest zgodna, co do zakresu kontroli procesu ustawodawczego poprzedzającego podpisanie aktu przez

³⁴ K. Skotnicki, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Słowackiej*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 316–317.

³⁵ P. Uziębło, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Słowenii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 237–238.

³⁶ A. Mirska, *Prezydent Federalny Republiki Austrii*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 116.

³⁷ Zob. Ch. Dickinger, *Der Bundespräsident im politischen System Österreichs*, Wien 1999, s. 96.

prezydenta – czy obejmuje on jedynie formalne aspekty proceduralne, czy też dotyczy treści aktu³⁸. Ogłoszenie ustawy podlega kontrasygnacie kanclerza (art. 47 ust. 3 ustawy zasadniczej Austrii).

Prezydent Irlandii dysponuje szeregiem uprawnień wobec projektu zmiany ustawy zasadniczej. O ile projekt poddano pod referendum, podpisuje on ustawę „po uznaniu przez niego, że zastosowano postanowienia niniejszego artykułu oraz że projekt został zatwierdzony przez Naród, zgodnie z postanowieniami art. 47 ust. 1 niniejszej Konstytucji” (art. 46 ust. 5 Konstytucji Irlandii). Ogłoszenie jest uzależnione od „uznania”, że procedura zmiany konstytucji przebiegła zgodnie z prawem. Można zatem przyjąć, że prezydent Irlandii dysponuje prawem weta absolutnego wobec ustawy o zmianie konstytucji, której uchwalenie odbyło się z naruszeniem prawa. Podstawą dla jego zastosowania jest przeprowadzenie – na podstawie przepisów art. 46 ust. 5 i art. 47 Konstytucji Irlandii – kontroli zmiany ustawy zasadniczej pod kątem poprawności realizacji procedury³⁹. Kontrola taka ma charakter formalny, można rozważać czy także kompetencyjny. Zmiana ustawy zasadniczej nie podlega kontroli materialnej, a prezydent nie ma możliwości skierowania do Sądu Najwyższego wniosku analogicznego, jak w przypadku ustaw.

Ogłaszanie ustaw uchwalonych w trybie art. 79 Ustawy Zasadniczej RFN, podobnie jak ogłaszanie innych ustaw, należy do obowiązków prezydenta. Przepisy konstytucji – pomimo licznych nowelizacji – nie precyzują uprawnień prezydenta związanych z promulgacją, z wyjątkiem ustanowienia wymogu kontrasygnowania aktu przez kanclerza lub właściwego ministra (art. 58 UZ Niemiec)⁴⁰. Niejasne jest, w jakim zakresie ustawa powinna zostać skontrolowana przez prezydenta, celem stwierdzenia czy dany akt jest ustawą, tj. został uchwalony zgodnie z procedurą określającą zasady stanowienia tego rodzaju aktów prawnych⁴¹. O ile

³⁸ Zob. L. K. Adamovich, B.-Ch. Funk, *Österreichisches Verfassungsrecht*, Wien 1985, s. 212.

³⁹ Zob. S. Grabowska, *Zasady zmiany Konstytucji Republiki Irlandii*, [w:] R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji...*, s. 168–171; I. Bokszczyński, *Prezydent Republiki Irlandii*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 298–299; J. Casey, *Constitutional Law of Ireland*, London 1992, s. 77.

⁴⁰ Szerzej: A. Mirska, *Prezydent Federalny Republiki Federalnej Niemiec*, [w:] J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych...*, s. 457.

⁴¹ M. Bożek, *Instytucja Prezydenta Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 2007, s. 168 i n.; L. Garlicki, *Parlament a rząd w Republice Federalnej Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk 1978, s. 155.

niewątpliwe jest, że musi zostać przeprowadzona kontrola formalna, to wątpliwości budzi możliwość materialnego badania ustawy pod kątem jej zgodności z konstytucją⁴².

Wnioski

Spośród 33 republik europejskich, w 21 przypadkach konstytucja wyposażyła w prawo inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji rząd, a w 16 – prezydenta. O ile przyczyny przyznawania rządowi prawa inicjatywy ustawodawczej wydają się oczywiste, to w przypadku zmiany konstytucji – która stanowić ma barierę władztwa państwowego – można mieć wątpliwości co do zasadności takiego rozwiązania. W przypadku prezydenta, której udział w inicjowaniu zmiany konstytucji wydaje się naturalny, a nawet – z racji spełniania określonej roli ustrojowej – pożądany. Jako oryginalne należy zatem ocenić rozwiązania polskie. Prawem inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji dysponuje prezydent, natomiast ustawa zasadnicza tego rodzaju kompetencji nie powierzyła Radzie Ministrów.

Możliwość zastosowania weta w stosunku do ustawy zmieniającej konstytucję wprowadziły trzy państwa europejskie. W przypadku Cypru, Islandii oraz Mołdowy prezydent – na Cyprze także wiceprezydent – dysponuje wetem zawieszającym. Obok weta zawieszającego, Konstytucja Cypru umożliwia zastosowanie w ściśle oznaczonych przypadkach weta absolutnego, tj. nie dającego się przełamać. Wobec różnorodności ww. grupy (w zakresie genezy państwa, jego ewolucji, czy tradycji ustrojowych) sformułowanie wniosków, mających odniesienie do wszystkich przypadków nie wydaje się możliwe. Należy przyjąć, że instytucja weta konstytucyjnego, z uwagi na jej ustanowienie jedynie w trzech z czterdziestu pięciu współczesnych państw europejskich, ma charakter wyjątkowy.

Dodatkowe uprawnienia prezydenta mogą się wiązać z funkcjonowaniem w ramach systemu konstytucyjnego specjalistycznych organów, jak np. badającego zgodność prawa z konstytucją sądu konstytucyjnego. W takim wypadku w republice możemy mieć do czynienia z instytucją prewencyjnej kontroli konstytucyjności na wniosek prezydenta, ale wykluczenie lub marginalizacja głowy państwa z tego etapu procedury wyklucza wszczęcie czynności kontrolnych. Prowadzenie kontroli konsty-

⁴² Zob. J. Hartman, U. Kempf, *Staatsoberhäupter In westlichen Demokratien*, Opladen 1989, s. 38.

tucyjności zmiany konstytucji jest możliwe w nielicznych przypadkach systemach konstytucyjnych.

Kontrola konstytucyjności dokonywana przez sąd konstytucyjny nie wydaje się niezbędna, o ile podobne czynności podejmuje głowa państwa przez ogłoszeniem ustawy zmieniającej konstytucję. Szereg systemów stosuje rozwiązanie biegunowo odmienne, tj. odsuwa głowę państwa od końcowego etapu procedury zmiany konstytucji, pozostawiając decyzję w sprawie zmiany konstytucji oraz jej ogłoszenia parlamentowi. Wyklucza to zarówno możliwość zainicjowania kontroli konstytucyjności, jak też jej przeprowadzenia przez głowę państwa. Należy mieć jednak świadomość, że istnieją systemy polityczne, w których nieznaną jest kontrola konstytucyjności prawa dokonywana przez sąd konstytucyjny.

Istotną przyczyną braku popularyzacji instytucji kontroli konstytucyjności zmian konstytucji może być fakt stałego wzrostu popularności referendum zatwierdzającego tego rodzaju zmiany. Wciąż aktualny wydaje się pogląd wyrażony przez Francuską Radę Konstytucyjną w 1962 r., iż w przypadku, gdy w sprawie aktu prawnego zasięga się opinii narodu, o tyle bezzasadne jest badanie jego konstytucyjności.

Ostatnią czynnością wykonywaną w ramach procedury zmiany konstytucji jest ogłaszanie ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą. W przypadku ustaw jest to zwykle prerogatywa głowy państwa, ale w procedurze zmiany konstytucji można wskazać odstępstwa od tej reguły. Konstytucje 22 państw powierzyły promulgację zmiany konstytucji prezydentowi, a jedynie w siedmiu państwach dokonano wyłączenia prezydenta z końcowego etapu zmiany konstytucji, powierzając uprawnienia w tym zakresie parlamentom lub ich organom.

Powyższe ustalenia pozwalają stwierdzić, że prezydent w państwach europejskich posiada istotną pozycję ustrojową, zwłaszcza w obszarach, gdzie aktywność rady ministrów może budzić wątpliwości co do politycznej bezstronności. Tutaj należy upatrywać przyczyn istotnej roli, jaką odgrywa republikańska głowa państwa w procedurze zmiany konstytucji.

STRESZCZENIE

Prezydent jest określanym mianem „strażnika konstytucji”, jednak konstytucje państw współczesnych nie gwarantują jego udziału w procesie zmiany konstytucji. Niekiedy prezydent może zostać z analizowanej procedury wykluczony, ale zwykle jest jej uczestnikiem. Aktywność ta jest związana z końcową fazą procedury zmiany

konstytucji – podpisaniem i ogłaszaniem ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą. Nieliczni prezydenci posiadają prawo weta, zainicjowania kontroli konstytucyjności, bądź przeprowadzenia kontroli aktu zmieniającego konstytucję. Liczne państwa europejskie powierzają prezydentowi prawo inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji. Celem analizy jest stwierdzenie, jakie są kompetencje prezydenta w procedurze zmiany konstytucji. Zostały w niej uwzględnione wszystkie 33 republiki europejskie.

Radosław Grabowski

PRESIDENT PARTICIPATED IN THE PROCEDURE TO AMEND THE CONSTITUTION IN EUROPEAN COUNTRIES

The President is referred to as the “guardian of the constitution”, but modern constitutions do not guarantee its participation in the process of changing the constitution. Sometimes the president can be analyzed with procedures excluded, but it is usually the participant. This activity is associated with the final phase of the procedure for amending the constitution – signing and announcement of the bill amending the Basic Law. Few presidents have the right of veto, to initiate the constitutionality, or carry out an act amending the constitution. Many European countries have the right to entrust the President of the initiatives to amend the Constitution. The objectives of the analysis is to ascertain what are the powers of the president in the procedure of revision of the Constitution. It certainly covers all 33 European republic.

KEY WORDS: *president, amendment of the Constitution, legislative initiative, the right of veto, promulgation*

Bibliografia

- Adamovich L.K., Funk B.-Ch., *Österreichisches Verfassungsrecht*, Wien 1985.
Balicki R., *Weto prezydenckie jako element postępowania legislacyjnego*, „Prze-
gląd Sejmowy” 1999, nr 3.
Bożek M., *Instytucja Prezydenta Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa
2007.
Casey J., *Constitutional Law of Ireland*, London 1992.
Dickinger Ch., *Der Bundespräsident im politischen System Österreichs*, Wien
1999.
Dziemidok-Olszewska B., *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środ-
kowo-Wschodniej*, Lublin 2003.

- Dziemidok-Olszewska B., *System polityczny V Republiki Francuskiej*, [w:] M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2009.
- Frankiewicz A., Stadniczeńko S.L. (red.), *Pozycja ustrojowa prezydenta na przykładzie wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej i Niemiec*, Opole 2009.
- Garlicki L., *Parlament a rząd w Republice Federalnej Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Grabowski R., Grabowska S. (red.), *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, Warszawa 2008.
- Grabowski R., *Partycypacja obywateli w procesie zmiany konstytucji – przegląd rozwiązań europejskich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1.
- Grabowski R., *Zróżnicowanie trybu zmiany jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich*, Rzeszów 2013.
- Hartman J., Kempf U., *Staatsoberhäupter In westlichen Demokratien*, Opladen 1989.
- Kamiński J., *System konstytucyjny Grecji*, Warszawa 2004.
- Kruk M., *Teoretyczne i praktyczne aspekty odmowy podpisania ustawy przez Prezydenta a jakość prawa*, [w:] J. Wawrzyniak (red.), *Tryb ustawodawczy a jakość prawa*, Warszawa 2005.
- Lorencka M., *Grecja*, [w:] M. Myśliwiec, K. Krysienieł (red.), *Systemy polityczne wybranych państw basenu Morza Śródziemnego*, Poznań–Chorzów 2011.
- Mikuli P., *Pozycja ustrojowa i funkcje Zgromadzenia Republiki Macedonii*, [w:] J. Czajowski (red.), *Parlamente państw europejskich*, Kraków 2005.
- Olechno A., *Zmiany w konstytucji Ukrainy*, [w:] S. Bożyk (red.), *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, Białystok 2013.
- Osiński J. (red.), *Prezydent w państwach współczesnych. Modernizacja instytucji*, Warszawa 2009.
- Sarnecki P., *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2000.
- Sarnecki P., *Weto ustawodawcze Prezydenta RP wobec ustaw konstytucyjnych*, [w:] J. Trzciniński, B. Banaszak (red.), *Studia nad prawem konstytucyjnym*, Wrocław 1997.
- Wojnicki J., *System konstytucyjny Serbii*, Warszawa 2013.
- Zwierzchowski E., *Sądownictwo konstytucyjne*, Białystok 1994.